

जिन तत्वमाला

भाग - २

अध्ययन १

सिद्ध - परमेष्ठी

सिद्ध शब्द जैन संस्कृतीचा निर्दर्शक आहे . एखादी वस्तू पूर्ण झाली तर सिद्ध झाली असे म्हणतात . सर्वच तीर्थकर दीक्षा घेताना ॐ णमो सिद्धाणं असे म्हणून , त्यांच्या साक्षीने जिन-दीक्षा घेतात . याचे कारण ते सिद्धत्व , परमश्रेष्ठ असे आत्मतत्त्व आहे . ते सिद्ध परमात्मा अनंत दर्शन , ज्ञान , सुख आणि वीर्य या चार अनंत चतुष्टयांनी युक्त असतात . त्यांना शरीरी नसते . आत्मा हेच त्यांचे

ज्ञानदर्शनमय शरीर असते . शरीर नाही म्हणून इंद्रियेही नसतात . आत्म-सौंदर्याची अनुपम अभिव्यक्ती झाल्याने ते उपमा रहित आहेत .

ते वैत्तल्यज्ञान-दर्शन यांच्या निरावरण प्रकाशात नित्य सुस्नात होत राहातात . सिद्ध हे कृत-कृत्य असतात . आठही कर्मकलंक धुऊन निघाल्याने परमऐश्वर्यवान आहेत . सिद्ध होण्यापूर्वी ते कर्म कलंकानी युक्त असतात . त्यामुळे जे सांख्य तत्वज्ञान सांगते की , आत्मा सदासर्वकाळ शुद्धच असतो . त्यांच्या त्या म्हणण्याचे निराकरण सिद्ध पदाने होते . सिध-परमात्म्याचे जे अनंतानंत गुण विद्यमान आहेत . ते सारे आत्म्यातच असतात . त्या गुणांचा नाश होत नाही . परंतु कर्माच्या आवरणामुळे ते गुण सुप्तरू पाने असतात . त्या सिद्धपरमात्म्याचे वर्णन असे केले आहे . -

ध्वांतं सितं येन पुराण कर्म

यो वा गतो निर्वृति-सौध-मूर्धिं ।

ख्यातोऽनुशास्ता परिनिष्ठितार्थो ।

य सोऽस्तु सिद्धः कृतमंगलो मे ।

भगवती सूत्र १-१-१

सिद्धाः निष्ठितः कृताकृत्याः सिद्धसाध्याः नष्टाष्ट्कर्माणः - धवला पु. पा. ४७

ज्याने अनादि कालापासून आत्म्याशी बद्ध असलेल्या आठही प्रकारच्या कर्म-परमाणूंचा संपूर्णतः नाश केला आहे व जो शिव-सौख्यकारक मोक्षाच्या अर्गभागी स्थित आहे . जो अनुशास्ता

म्हणून सुविख्यात आहे , जीवतत्वातील परमार्थ असे जे सिद्धत्व ज्याने प्राप्त केले , असे श्री सिद्ध-परमात्मा माझे मंगल करोत .

तसेच सर्व मंगल कार्याची सिद्धी , परिपूर्णता सिद्ध परमात्माच्या वंदनेने , स्तुतीने , पूजनाने व चिंतनाने होते . म्हणून परमांगलिक असे त्या सिद्ध परमात्म्याचे स्वरू प आहे . त्यांच्या सिद्धत्वाचा कधीही नाश होत नाही . म्हणुन ते सिद्ध होत किंवा त्यांच्या ठायी अनंत ज्ञान , सुख , वीर्य इत्यादि गुण आहेत म्हणूनही ते सिद्ध आहेत . त्या परमात्म्याचे खरे स्वरू प आपल्या इंद्रियांनी जाणले जात नाही . म्हणूनही ते अनिंद्रिय आहेत . सर्व दोषांनी ते रहित असल्याने ते सदैव , सर्व काळ पूज्य आहेत , वंदनीय आहेत .

त्यांना शरीर नसल्याने त्यांना अ-शरीरी असेही म्हणतात . ते चार कषायक्रोध , मान , माया व लोभ यांनी रहित असल्याने वीतराग आहेत . त्या सिद्ध अवस्थेतही त्यांचा सुनिर्मल आत्मा उत्पाद-व्यय व धौव्य या द्रव्यात्मक सत्तेशी एकरू प असतो . त्यांच्यातील प्रभुत्वशक्ती पूर्ण रू पाने विकसित असल्याने ते प्रभु होत .

विराग , सनातन , शांत , निरंश ।

निरामय , निर्भय , निर्मल हंस ।

अशा अनेक विशेषणांनी सहस्रावधी आचार्यांनी , गणधारांनी , ज्येष्ठ-श्रेष्ठ मुनीश्वरांनी त्यांची स्तुती केली आहे . पण एकेका विशेषणांनी त्यांच्या मूर्तिंमंत अनंतत्वाची अनुभूती होत नाही . आचार्य अमृतचंद्रांनी त्या सिद्ध अवस्थेचे वर्णन असे केले आहे .

बंधच्छेदात्कलयदतुलं मोक्षमक्षयमेतन्

नित्योद्योरस्त्स्फुटित - सहजावस्थामेएकांतं शुद्धम् ।

एकाकार - स्वरभरतोऽत्यंतं गंभीर धीर ।

पूर्ण ज्ञानं ज्वलितशमने स्वस्य लीनं महिम्नि ।

अर्थ - कर्मनाशामुळे अविनाशी , अतुल , अक्षय अशा मोक्षावस्थेला ते प्राप्त झाले आहेत . ज्यांच्या ज्ञानाचा प्रकाश नित्य आहे व जो स्वाभाविक अशा अनंत गुणसमूहांचा धारकबनला आहे , म्हणून शुद्धातिशुद्ध आहे , केवळ ज्ञान-दर्शनाकार असून स्व-आत्म्याशी जो एकाकार झाला आहे . अत्यंत धीर-गंभीर आहे व जो आपल्या आत्म-महतीमध्येच पूर्णतः सामावून गेला आहे , असा चिन्मय , शुद्ध परमात्मा म्हणजेच सिद्धभगवान आहेत . अनेक भवातून पर-पदार्थाशी संयोगरू प होऊन व कर्म , कर्मफळे यांनाच सुख-दुःखे समजून तो आत्मा संसारात भटकत राहिला होता . स्वपुरु षार्थापासून विन्मुख होऊन स्वतःला पर-पदार्थाच्या अज्ञानाने , मोहाने कर्ता मानीत राहिला . पदार्थाचे म्हणजेच जीव-अजीवांचे खरे स्वरू प न जाणता शरीर म्हणजे आत्मा , जन्म-मरणही

आपले , नरक-देव-मनुष्य व तिर्यच (पशु) गती याही आत्म्याच्याच , असा अज्ञान-भाव बाळगत तो जीवात्मा भटकत राहिला . परंतु अरिहंताच्या आगमांच्या स्वाध्यायाने व गुरुं च्या उपदेशाने आत्म्याचा व परपदार्थाच्या एका अणूचाही आपला संबंध नाही , अशी जाणीव होऊन व वैराग्य व संयम याद्वारे मुक्तीचा मार्ग स्वीकारला . मिथ्यात्व , अ-विरती , प्रमाद , कषाय , व योग यांचा त्याग करित त्या जीवाने कर्माचा नाश करू न सिद्धपद प्राप्त केले .

अशा सर्वश्रेष्ठ परमात्म्यास म्हणजे सिध भगवंतांना सर्व आगमातून अत्यंत आदराने वंदन केले आहे

अध्ययन २

णमोकार मंत्राचा ऐतिहासिक संदर्भ

भारतातील सर्व जैनांना अत्यंत प्रिय , पूज्य , वंदनीय असा महामंत्र असलेला णमोकार-मंत्र कुणी पहिल्यांदा लिपि-बद्ध केला व सुप्रचारित केला याची माहिती आजवर नाही . तो महामंत्र अनादि काळापासून परंपरेने आपण स्वीकारत आलो आहोत , एवढीच माहिती आपणाला होती .

परंतु कर्नाटकातील मूळबिंद्री येथील मठात धवला , जयधवला व महाधवला हे अत्यंत प्राचीन ग्रंथ अनेक वर्षे अंधार कोटडीत बंद होते . त्या ग्रंथाचे संपादन व प्रकाशन इ. स. १९३६ ते १९५६ या काळात झाले . डॉ. हिरालालजी जैन , डॉ. ए. एन. उपाध्ये , कोल्हापूर यांनी अनेक मान्यवर पंडितांच्या सहाय्याने ते सुंदर रीतीने व परिश्रमपूर्वक संपादन केले . त्या ग्रंथाचे लेखन आचार्य पुष्पदंत व आचार्य भूतबली (महावीर निर्वाणानंतर ६०० वर्षांनी) यांनी केले होते . नंतर त्यावर आचार्य वीरसेन यांनी टीका ग्रंथ लिहून मूळ सूत्रांचा सुगम अर्थ उपलब्ध करू न दिला .

आचार्य श्री पुष्पदंत यांनी ग्रंथाच्या रचनेच्या प्रारंभी मंगलाचरण म्हणून णमोकार मंत्र लिहीला आहे . तो मंत्र म्हणजे जिनवाणीचा कंठमणी असलेला महामंत्र होय . भारतीय साधु-संत जेव्हा ग्रंथरचना करतात तेव्हा ते त्या रचनेच्या आरंभी मंगलस्वरू पाचा श्लोक रचतात . त्याप्रमाणे आचार्य श्री पुष्पदंत यांनी जीवद्वाण (सत् प्ररू पणा) या ग्रंथाच्या आरंभी णमोकार मंत्रच मंगलाचरण म्हणून स्वीकारला आहे . णमोकार-मंत्र म्हणून आपण ज्याचा स्वीकार केला आहे . तो मंत्र म्हणजे एका महान ग्रंथाचे मंगलाचरण होय . इतर कोणत्याही प्राचीन ग्रंथात या मंत्राला मंगलाचरणात समाविष्ट केले गेले नाही .

तसेच पण्णवणा-सुत्त नावाचा एक ग्रंथ भाग १ व २ नुकताच (ई. स. १९६९ , १९७१) प्रकाशित झाला . त्याची रचना शैली ही षटखंडागमाशी मिळ्याची-जुळती आहे . त्या ग्रंथाच्या इंग्रजी

प्रस्तावनेतही मंगलाचरण म्हणून णमोकार-मंत्राचा स्वीकार करणारे आचार्य श्री पुष्पदंत असल्याचे म्हटले आहे . त्या प्रस्तावनेत णमोकार मंत्रावर सुंदर भाष्य केले गेले आहे .

आचार्य वीरसेनांनी जी टीका लिहीली आहे , त्यावरु न आचार्य पुष्पदंत हे त्या मंगलाचरणाचे प्रणेते असल्याचे दिसून येते . ग्रंथकर्ता जेव्हा स्वतः रचून मंगलाचरण करतो तेव्हा ते निबद्ध मंगलाचरण असते व जेव्हा प्रचलित मंगलाचरणाचा उपयोग केला जातो , तेव्हा अ-निबद्ध मंगलाचरण असते .

ग्रंथकर्त्याने ग्रंथ लिहिण्यापूर्वी सहा गोष्टी सुरु वातीला नमूद करणे आवश्यक आहे . अशी परंपरा आहे . त्या सहा गोष्टी प्राचीन अशा १) मंगलाचरण २) ग्रंथ निर्मिण्यामागील निमित्त ३) हेतु ४) परिमाण , विषय व श्लोक संख्या आकार ५) ग्रंथाचे नाव ६) कर्त्याचे नाव . या गोष्टीमुळे ग्रंथाचे स्वरू प , विषय , प्रामाणिकता इत्यादि गोष्टी स्पष्ट होतात .

णमोकार-मंत्र (मंगल-सूत्र)

णमो अरिहंताण ।

णमो सिद्धाण ।

णमो आयरियाण ।

णमो उवज्ञायाण ।

णमो लोए सब्ब साहूण ।

हे सूत्र (मंगलाचरण) आचार्य श्री पुष्पदंत यांनी ग्रंथाच्या आरंभी दिले असून शेवटी जे लोए व सब्ब हे शब्द आले आहेत , ते वरील चारही ठिकाणी प्रयुक्त करण्यात यावेत .

जसे -- णमो लोए सब्ब अरिहंताण ।

णमो लोए सब्ब सिद्धाण । णमो लोए सब्ब आयरियाण ।

णमो लोए सब्ब उवज्ञायाण ।

णमो लोए सब्ब साहूण ।

तसेच अरिहंताण याचा अर्थ विषद करताना अरि (शत्रु) हननात् म्हणजे शत्रुंचा नाश करणारा अरिहंत , रजो (कर्मकलंक) हननात् अरिहंता , चार घातिया कर्माचा नाश करणारा म्हणून अरिहंत , रहस्या भावात अरिहंता रहस्य याचा अर्थ अंतराय (कर्म) उरलेली चार अघातिया (नाम , आयु , गोत्र व अंतराय) कर्माची बीजभूत शक्तीचे ज्याने नष्ट करू न टाकली तो अरिहंत

. तसेच , अतिशय पूजार्हत्वात् अर्हतः । म्हणजे ज्याचे गर्भ , जन्म , दीक्षा , केवलज्ञान व निर्वाण इ. महोत्सव देवाकडून साजरे केले जातात . अशी अत्यंत अर्हता प्राप्त व्यक्ती म्हणून अरिहंत , अशीही निरु क्ती (व्याख्या) केलेली आहे .
अरहंति णमोक्कारो ।

अरिह-पूजा सुरु तमा लोए ।

रंजहंता अरिहंतिय

अरहंता तेण उच्चंदे । (मूलाचार ५०५)

या श्लोकात वरील सर्व कथन थोडक्यात आले आहे .

शंका -- सिद्ध परमात्मा हे सर्व श्रेष्ठ असताना अरिहंताना प्रथम नमस्कार का केला . अशी शंका घेतली जाते .

समाधान -- अरिहंत हे साक्षात शरीर धारण करीत असूनही सर्वज्ञ , वीतरागी सर्व जीवांना मुक्तिमार्गाचा उपदेश करणारे असल्याने त्यांना प्रथम वंदन केले . ते साक्षात आप्त , गुरु आहेत . त्यांच्या दिव्य-वाणीने अनेकानेक जीवांना सत्यमार्गाचा बोध होतो व सम्यकदर्शनाची प्राप्तीही होऊ शकते . त्यांच्याकडून तीर्थप्रवर्तन व धर्मप्रवर्तन होते . त्या उपकाराला स्मरू न , प्रथम अरिहंताना नमस्कार केला आहे .

आणखीन एक गोष्ट ध्यानात घेतली पाहिजे ती ही की सब असा जो शब्द (संख्या विशेषण) आहे , त्याने वर्तमान , भूतकाळ व भविष्यकाळातील अरिहंतादिक पंच परमश्रेष्ठीनाही नमस्कार सूचित होतो .

या णमोकार मंत्राने सारे जैन दर्शनाचे , जैन तत्वज्ञानाचे व जैनपरंपरेचे त्रैकालिक दर्शन घडते . संपूर्ण आगमांचे रहस्य या मंत्रात साठविले गेले आहे . सिद्ध होणे हे जीवांचे अंतिम ध्येय . मोक्ष प्राप्त करू न घेण्यासाठी आठ कर्मांचा नाश आवश्यक आहे . म्हणजे सारी कर्म-व्यवस्था-तत्वज्ञान त्यात समावून जाते . त्यातूनच आश्रव-बंध हे कर्माश्रवरू प , संवर-निर्जरा हे कर्म प्रतिरोधक व विनाशक-रू प , व त्यातूनच शुक्लध्यानच्या प्रखर अस्त्राने परमात्मस्वरू पाची प्राप्ती होते . अशारीतीने अनादि काळापासून शुभ-अशुभ आचार विचारांनी संसारात सदैव रममाण राहणारा जीव जेव्हा भेद-विज्ञानरू प आत्मचेतनेने जीव वेगळा व इतर सर्व परपदार्थ वेगळे जाणतो , पाहतो , अनुभवतो तेव्हा त्याच्या संसारी अवशेच्या विनाशाला सुरु वात होते . तो विशुद्धीच्या मार्गाने जाणारा जीव ५ महाब्रते , ३ गुप्ती , १० धर्म , १२ अनुप्रेक्षा , २२ परिषह , ५ आचार , १२ प्रकारचे तप , सोळा प्रकारच्या भावना , ध्यान यांचा आश्रय घेऊन क्रमाक्रमाने मुक्तीचा साधक

बनतो . मुनी , आचार्य , उपाध्याय हे सारे लघु-जिन-नंदन मोक्षमार्गाचा खंबीरपणे अवलंबन करतात . तेही धर्मप्रसारक , धर्मद्योतक , परोपकारी , समत्वधारण करणारे असतात .

या प्रकारे णमोक्कार मंत्रातून सारे अध्यात्मिक , मोक्षमार्गी व जीवनाला उन्मत्त , पवित्र , निश्चल व मंगल बनविणारे जैन तत्त्वज्ञान सामावलेले आहे .

अध्ययन ३

सामाजिक संस्कारांचा धर्म

संस्काराचे महत्त्व --

जैन धर्म हा सामाजिक संस्काराचा धर्म आहे . सामाजिक संस्कार असोत वा व्यक्तिगत संस्कार असोत ही नित्य चालणारी प्रक्रिया आहे . संस्कार चांगले तर समाज व व्यक्तीही चांगली असते . समाजात आज आपण पहातो की खाण्यापिण्याबाबत चोखंदळ्यणा आहे . प्राण्यांना मारू न मांस तयार केले जाते . त्या प्राण्यांनाही जीवन आहे . त्यांनाही जगायचे असते . त्यांना मारू न व त्यांचे जीवन नाकारू न लोक मांसाहार करतात . मांसाहार ही रानटी , असंसृत व दुस-यांना दुःख देणारी आहार पद्धती होय . तसेच काही समाजात दारू पिण्याचे प्रमाण दिसून येते . दारू ही नशा आणणारी असते . त्या नशेत माणूस माणुसकी विसरतो . घरी बायको , मुले-मुली यांना मारहाण करतो . त्याची सर्व कमाई त्या व्यसनापायी खर्च होते . जीवन भकास , निराश होते . काही समाजात व व्यक्तीत धुम्रपानाची सवय आढळते . धुम्रपान किंवा ड्रग्ज वगैरे नशा आणणारे पदार्थ सेवन केले जातात . धुम्रपानातून शरीरात निकोटिन विष पसरले जाते . ड्रग्जसारख्या पदार्थाच्या सेवनाने तर व्यक्तीचे जीवन हळू हळू नष्ट होते . त्यांचे आरोग्य , सुख व समृद्धी नष्ट होत जाते .

त्याचप्रमाणे घरातील स्वच्छ , निर्मळ , शुद्ध जेवण न घेता बाहेरचे जेवण घेण्याकडे लोकंचा कल वाढत आहे . रस्त्यावरच्या उभ्या असलेल्या गाड्यावरचे गलिच्छ , घाणेरडे , धूळ बसलेले व अस्वच्छ माणसाकडून तयार करण्यात आलेले अन्न-पदार्थ खाण्याकडे ही प्रवृत्ती वाढत

आहे . ते सारे अन्न पदार्थ शरीराला अपाय करणारे असतात . ते जे पाणी वापरतात तेही अस्वच्छ , घाणेरडे , दूषित व जीवजंतुसहित असते . त्यामुळे ही अनेक रोग शरीरात प्रवेश करतात . म्हणजे एक सामाजिक स्वरू पाचा संस्कार म्हणून आपला आहार व आपण जे पाणी पितो ते , हे सारे स्वच्छ , निर्मळ व जीवजंतूचा ज्यात समावेश नाही . असे असले पाहिजे . म्हणून मांसाहार , मद्यपान व धुम्रपान यांचा त्याग उच्च , संस्कारित संस्कृतीचे निदर्शक आहे .

आजकाल स्वयंपाक घरात लागणारे पुष्कळ्से पदार्थ , अन्न , दाळी , तेल , तूप , लोणी , पीठ , पापड , लोणची इ. प्लॅस्टिक पिशवीतून मिळते . ते अनेक दिवसांचे असते . त्यात देखील अनेक प्रकारची भेसळ असते . असे पदार्थ आरोग्यास अपायकारक असतात . अनेक शास्त्रज्ञांनी अशा पदार्थाचे सेवन करणे हिताचे नसल्याचे जाहीर केले आहे . जो आहार घ्यायचा तो अत्यंत शुद्ध व निर्जन्तुक , पौष्टीक व शरीराला अपाय न करणारा असावा म्हणून शक्यतो बाहेरील तयार पदार्थ , मिठाई , खारामाल , बिस्किटे , पाव , नान , जेली , लोणची इ. पदार्थ आहारातून प्रतिष्ठ आपूर्वक वर्ज्य करावेत . पैसा आणि आरोग्य यांचा नाश अशा कु-संस्कारामुळे होतो .

व्यसनाधिनता व तिचे परिणाम -

जुगाराचा नाद ही एक असंस्कारितपणाची लोभी मनःप्रवृत्तीची गोष्ट आहे . झटपट श्रीमंत होण्याची , कष्ट न करता पैसा मिळविण्याची प्रवृत्ती ही मानवी संस्कृतीची विकृती आहे . प्रामाणिक परिश्रम करू न , संयमपूर्वक स्वच्छ जीवन जगण्याची रीत ही सभ्यतेची व सुसंस्कृतपणाची रीत आहे . साधे राहण्याची सवय लयाला जात असून दिखाऊ राहाणी पाश्चिमात्य संस्कृतीच्या रीतीची राहणी लोक पसंत करीत आहेत . मुला-मुलींना लहानपणापासूनच भडक कपडे घालून त्यांच्या मनात भोगवाद माणसाला आतून पोखरत आहे . कसेही करू न श्रीमंत होऊन भोगवादी जीवनाच्या ध्येयामुळे हंसा , असत्य , फसवणूक केली जात आहे . सेवेच्या , सहकाराच्या नावाने जनतेचे पैसे लूटले जात आहेत . त्यामुळे भारतीय समाजाचे जीवन कमालीचे दुर्दृशी , हीन व हिणकस बनत आहे . जीवनमूल्यांचा -हास होत आहे . स्त्रियांच्या जीवनाबद्दलचा आदर, प्रेम नष्ट होत असून ती भोग्य वस्तू समजून तिच्याशी व्यभिचार , छेडछाड लज्जास्पद वर्तणूक व प्रसंगी तिला जाळणे , ठार करणे , तिला विद्वुप करणे इत्यादि गोष्टी बळवत आहेत . सज्जनपणा , प्रामाणिकपणा , दिलेला शब्द पाळणे , परस्पराशी प्रेमभाव , परोपकार , सृजनशीलता इत्यादि गोष्टी समाजातून नष्ट होत आहेत . हे सांस्कृतिक प्रदूषण मानवी जीवनाचा अंत करील काय , अशी भिती निर्माण झाली आहे .

म्हणूनच जैन संस्कृतीचे हजारो वर्षांपासून भारतीय समाजाला पाच प्रकारच्या पापापासून सदैव परावृत करण्याचा प्रयत्न केला आहे . ती पाच पापे म्हणजे १) हिंसा २) असत्य ३) चौर्य ४) परिग्रह ५) अ-ब्रह्म .

जेव्हा मनावरचे नियंत्रण सुटते व इंद्रिय-सुखांची भोगांची लालसा वाढते तेव्हा मानवी संस्कृतीचा -हास होतो . तीव्रतर लोभामुळे माणूस हिंसक बनतो , वंचक बनतो , खोटारडा बनतो , विवेकही बनतो . तो पूज्य माता-पित्यांनाही हीन लेखतो . त्यांच्या वृद्धावस्थेत सेवा करायची सोङ्गून त्यांना घरातून बाहेर घालवितो . त्यांचा छळ करतो . उपकारकर्त्याला देखील तो फसवतो .

अशा पकारच्या भयानक स्थितीत सामाजिक संस्कृतीला पुनःगौरवाचे , मानाचे , वैभवाचे योग-क्षेमाचे चांगले दिवस प्राप्त करू न घ्यायचे असेल तर मानव समाजाची उच्चतर जीवनावरील , आत्म्याच्या सौंदर्यावरील , त्या आत्म्याच्या ठायी असणा-या चैतन्यशक्तीवरील श्रद्धा बळकट केली पाहिजे . चांगल्या-वाईटांचा , हित-अहिताचा विवेक सदैव जागृत ठेवण्यात धर्म जर पराभूत झाला तर मानव संस्कृतीला आसुरी संस्कृतीचे रु प प्राप्त होईल . सत् प्रवृत्तीचा , सज्जनांचा व चांगल्या आचरणांचा प्रभाव पडला पाहिजे . तरच मानवी संस्कृती पुनःनवे तेज धारण करील .

हा प्रभाव निर्माण व्हायला सत्याबद्दल , सदाचरणाबद्दल व स्वतःच्या आत्म्यातील अनंत शक्तीबद्दल श्रद्धा निर्माण झाली पाहिजे . जे असत्य आहे , जे हिंसास्पद आहे , जे क्रूर आहे , जे लोभकारक आहे , त्याबद्दल तीव्र नापसंती व्यक्त केली पाहिजे . अहिंसेचा व सत्याचा आवाज दृढपणे उठवला पाहिजे . अहिंसेने व सत्याने प्राणाला घाबरू न , दडून राहता कामा नये . जे जे मानवी संस्कृतीला उपयोगी आहे , त्याचा तीव्रतर उद्घोष करू न जनमत तयार केले पाहिजे .

मानवांची संस्कृती ही श्रेष्ठतर मानवी मूल्यांवर अवलंबून असते . पशू-पक्षी-कीटक इ. जीवसृष्टी ही देखील या पृथ्वी मातेची आहेत . ते सृष्टीचे घटक आहेत . त्यांचे रक्षण केले गेले पाहिजे . कमीत कमी हिंसात्मक जीवनाबद्दल आंतरिक निष्ठा , प्रेम निर्माण झाल्याशिवाय जीवसृष्टीबद्दल आपला दृष्टीकोण बदलणार नाही . पाणी-जीवन , वनस्पती , पक्षी , वायु , अग्नि हे सारे या सृष्टीचे घटक आहेत . ते घटक मानवाच्या विकासाला व जगण्याला मदत करतात . आज जो पर्यावरणाचा विचार , पृथ्वीचे वातावरण संतुलित ठेवण्याचा विचार जागा करावा लागत आहे . तो विचार जैन संस्कृतीने हजारो वर्ष जोपासला आहे . त्यासाठी वैङ्मानिकरीतीने निर्जनुक आहार कोणता , कोणते पदार्थ मानवाच्या हिताचे , कोणते पदार्थ खाऊ नयेत . याबाबत त्या संस्कृतीने मार्गदर्शन केले . त्या संस्कृतीने रात्री भोजनाचा देखील प्राणीरक्षणाच्या दृष्टीने व आरोग्यरक्षणार्थ विचार केला आहे . जगभर हा विचार आता मान्यता पावत आहे .

मन विकारापासून मुक्त रहावे म्हणूनही क्रेधाच्या विरोधात क्षमा व प्रेमभाव , अहंकाराच्या विरोधात मृदुता , सरळ-निर्व्याज असे मन , कपट , फसवाफसवीच्या विरोधात ऋजुतेची भावना , सरळ-सत्य-स्पष्टशा मानसिकतेची कल्पना व लोभाच्या विरोधात अर्थाबद्दलची शुचिता . स्वच्छता व निर्लोभता अशा चार गुणांची शिफारस जैन संस्कृतीने केली आहे .

४. पाच-अणुव्रते

मानवी मूल्यांच्या रक्षणासाठी व सर्व जीवांच्या कल्याणासाठी पाच अणुव्रतांचा सांस्कृतिक धर्म जैन संस्कृतीने सांगितला आहे . अणु म्हणजे जितके शक्य आहे तितक्या प्रमाणात , अणुव्रतांचा विचार ही महत्वाची उपलब्धी आहे .

अहिंसाव्रत -हे व्रत वनस्पती सोडून अन्य प्राण्यांच्या विनाशापासून जगाला मुक्त करते . पशु-पक्षी-प्राणी हे सारे सृष्टीचे घटक असून त्यांना पूर्णतः अभय देता यावे . मनात हिंसा उत्पन्न होते . वचनातून ती व्यक्त होते . ठार करण्याची भाषा बोलली जाते . क्रेध , अहंकार , कपट व लोभ हे त्या हिंसेला प्रेरणा देतात . म्हणून त्या विकारांना आवरता आले पाहिजे . ज्याने हिंसा करता येईल अशी साधने म्हणजे शस्त्रास्त्रे यापासून जग मुक्त झाले पाहिजे .

सत्याणुव्रत - वचनातून जे सत्य आहे , त्याचाच उच्चार व्हावा . तसेच आचरणही व्हावे .

अचौर्याणुव्रत - चोरी ही वस्तुंच्या लालसेतून , लोभातून निर्माण होते . कुणाच्याही वस्तुंचा लाभ होणार नाही , असे संस्कार लहानपणापासून मनावर केले पाहिजेत .

ब्रह्मचर्याणुव्रत - स्व-स्त्री शिवाय अन्य सा-या स्त्रियांबाबत माता-भगिनीसारखी भावना दृढ केली पाहिजे . स्त्रियांच्या बद्दल आदराची , प्रेमाची व तिलाही जीवात्मा आहे , तिच्याही काही भाव-भावना आहेत , तिचेही जीवन उन्नत , पवित्र आहे , अशी भावना प्रत्येकाच्या हृदयात जागी झाली पाहिजे . स्त्रीला निर्भयतेने हिंडता-फिरता आले पाहिजे . सर्व सामाजिक , धार्मिक , राजकीय कार्यात तिला मानाचे स्थान दिले गेले पाहिजे . जैन संस्कृतीने स्त्री-पुरुष षाळा समान मानले आहे

अपरिग्रह-अणुव्रत - आपल्याला आवश्यक तेवढ्याच वस्तुंचा संग्रह केला जावा . धन , धान्य , भांडी-कुंडी , फर्निचर इ. गोष्टीची मर्यादा आपणच ठरविली पाहिजे . त्या वस्तुंचा मोह होता कामा नये . त्यावर आसक्ती असू नये . उद्योग-धंदा करताना देखील अनावर धन-संचय करू नये . त्य धन-संचयावरही मर्यादा घातली पाहिजे . अधिकीचे उत्पन्न दान-धर्मात खर्च केले पाहिजे . दानाने मोहावर नियंत्रण घातले पाहिजे .

अशा अणुव्रतांचे संस्कार सर्व जाती-जमातीवर नित्य करणे हे समाजहिताचे आहे . सामाजिक-व्यक्तीवरचे संस्कार मिळूनच सामाजिक संस्कृती निर्माण होते . जैन साधूंनी ही संस्काराची परंपरा हजारो वर्षांपासून जतन केली आहे . त्यामुळे अनेक तीर्थक्षेत्र , पूजास्थाने , जिनमंदिर , जिनवाणीचा प्रचार , ग्रंथप्रकाशन , शैक्षणिक संस्था , वर्तमानपत्रे यांची निर्मिती दानामुळे झाली आहे . जीवदया , गरीबाविषयी करू णाभाव , विपरीत मत-मतांवर असणा-याबद्दल मनातून माध्यस्थ भावना , परोपकार , स्व-परहित हितांची जपणूक इ. गोष्टी या सामाजिक संस्कारासाठी उपयोगी आहेत .

धर्मसंस्कार -

धर्माचे संस्कार ही आवश्यक बाब आहे . त्यामुळे लोक-जीवनात नैतिक मूल्यांबद्दल आदर निर्माण होतो . त्यासाठी सत्वेषु मैत्री ही भावना सांगितली आहे . सर्व जीव-प्राणी हे या सृष्टीला उपयोगी आहेत व त्यांचा आत्मा देखील हळूहळू प्रगत होऊन या संसारातून , जन्म-मरणाच्या चक्रातून मुक्त होऊ शकतो , अशी भावना दृढ झाली तर सा-या जिवात मैत्री निर्माण होते . सारी मानवजात एक आहे व त्या सा-यांचे हित , कल्याण व्हावे म्हणून मैत्री-भावनेची संकल्पना जैन संस्कृतीने सतत वाढीला लावणाचा प्रयत्न केला आहे . समाजात संघर्ष होऊ नये , भांडणे होऊ नयेत व परस्परांनी एकमेकांच्या मतप्रवाहाबद्दल आदर बाळगावा यासाठी मैत्री भावनेचे दिव्य अमृत-तत्व जैन संस्कृतीने प्रचारित केले आहे .

अशा रीतीने जैन धर्माने हजारो वर्षांपासून मानवाला सुरक्षित करण्याचा प्रयत्न केला आहे . लोक जीवन सुखी , सु-शांत , संपन्न व समृद्ध व्हावे म्हणून प्रयत्न केला आहे . संयमाला वैर-त्यागाला , प्रेम-करू णेला , दानधर्माला परोपकाराला मानवी संस्कारात महत्वाचे स्थान आहे .

सम्यक म्हणजे समीचीन , सत्य , जसे आहे तसे , आणि त्वं हा भाववाचक प्रत्यय . अशी या शब्दाची निरु कृती आहे . पण जैन तत्त्वज्ञानात , जैनतत्त्वनिरु पण परंपरेत त्याला आगळे वेगळे स्थान आहे . सम्यक्त्व हा आत्म्याचा गुण आहे . जे जसे वस्तु-स्वरूप आहे , तसे ते जाणून घेण्याचा वा त्याबाबत दृढ श्रद्धा ठेवण्याचा आत्माचा स्वभाव आहे . बालक , आई , गुरु जे सांगतात , ते सत्य मानते , प्रमाण मानते त्याच्या विरुद्ध असलेले सत्य मानत नाही . म्हणजे आई-गुरु यांच्या वचनावर , सांगण्यावर ते दृढतेने श्रद्धा ठेवते .

वैज्ञानिक दृष्टीने देखील हे सिद्ध होते की सर्व जीवांच्या आत्म्यात श्रद्धा गुण आहे . लोक व्यवहारात देखील श्रद्धेला स्थान आहे . डॉक्टर म्हणतो , हे औषध घ्या , आपण घेतो . शिक्षक जे सांगतो , शिकवितो ते आपण प्रमाण मानून शिकतो . सर्वत्रच असे पाहायला मिळते की ज्याची इच्छा अनुभव-कक्षा विस्तारित आहे त्याचे सांगणे प्रमाण मानले जाते . याचे कारण प्रत्येक जीवात असलेला श्रद्धा गुण होय .

त्या गुणामुळे मानव ज्ञानप्राप्तीसाठी , चारित्र्यचरणासाठी तयार होतो . आज जे विज्ञान विस्तारत आहे , त्यात देखील त्या शास्त्रज्ञांच्या मनात अशी दृढ श्रद्धा असते की माझे संशोधन हे मानवाला उपयोगी पडेल . निदान ते संशोधन ज्ञानाची कक्षा वाढवेल . म्हणून जीवन म्हणजे श्रद्धा , असा विचार दृढ झाला .

भ. महावीरांचे जीवन व तत्त्वज्ञान त्याकाळच्या विद्वानांनी जवळून पाहिले , अनुभवले . त्यांच्या ज्ञानाची अनंतता , व्यापकता , सूक्ष्मता अनुभवली . ते सर्वसंग परित्यागी , वीतरागी , निर्दोषता संपन्न , निर्लोभी , पवित्र जीवनाची साक्षात मूर्ती असल्याने त्यांनी जे जे , ज्या स्वरूपात सांगितले , ते ते त्या त्या स्वरूपात विद्वानांनी मान्य केले . तेथे तर्कअनुमान , चिकित्सा यांना जागा नव्हती . त्यांची वचने प्रमाणभूत , सत्य व वस्तुस्वरूप पाचा वेध घेणारी होती . म्हणून त्यांच्या उपदेशावर श्रद्धा होती . हेच आज्ञा सम्यक्त्व होय . प्रभू जे सांगतात , तेच खरे आहे . याहून जे विरोधी असेल , ते खरे नाही , अशी अविचल श्रद्धा म्हणजे सुंदर , स्वच्छ , निर्मल जीवनाची पहाट होय .

भ. महावीरांची तत्त्व - दृष्टी -

तत्त्वार्थसूत्रात तत्त्वार्थ श्रद्धान सम्यक् दर्शनम असे समर्पक सूत्र आहे . त्याचा अर्थ भ, महावीरांनी जीव , पुद्गल धर्म , अधर्म , आकाश व काल ही सहा द्रव्ये सर्व लोकात व्यापून आहेत , असे सांगितले . जीव व अजीव या दोन्हीमुळे हे विश्व व्याप्त झाले आहे . जीव चैतन्यमय , सुख-आनंदमय आहे , तर अजीव अचेतन , जड पदार्थ आहेत .

तसेच जीव जेव्हा संसारी अवस्थेत असतो तेव्हा तो नित्य-प्रति-क्षणी कर्मपरमाणूंचा आहार करतो . म्हणजे त्याच्यात जे क्रेध , मान , माया व लोभ हे चार कषाय , हस्य-रती-अरती , खेद , भय , जुगुप्ता , स्त्री-वेद , पुरुषवेद व नपुंसकवेद हे तीन वेद असे नऊ नो-(किंचित) कषाय असतात , त्यांच्यामुळे योग्य अशा कर्म परमाणूंचा आश्रव , बंध त्याला होत राहातो . त्या कर्मबद्धेतून त्याला मुक्ती मिळावी व आत्म्याचे अचिंत्य असे परमात्म-पदही प्राप्त व्हावे , म्हणून जी सातत्त्वे-जीव , अजीव , आश्रव-बंध , संवर , निर्जरा व मोक्ष-सांगितली त्याच्यावर दृढ श्रद्धा असणे म्हणजे तत्त्व-श्रद्धान होय . मोक्ष हे त्या जीवाचे अंतिम ध्येय आहे . त्या ध्येय प्राप्तीसाठी त्याने कर्माश्रवाचा निरोध व नंतर नाश करू न कैवल्यानंद प्राप्त करू न घ्यावा असे जे निरु पण सर्वज्ञ-अरिहंतांनी केले आहे , त्यावर श्रद्धा ठेवणे म्हणजे सम्यक्त्व होय .

मिथ्यात्व - सम्यक्त्वाचा प्रतिपक्ष म्हणून मिथ्यात्व होय . तत्त्वाबद्दल विरोधी भूमिका मिथ्यात्वात असते . शरीर व आत्मा एकच मानणे , शरीराच्या जन्माने आत्म्याचा जन्म व शरीराच्या नाशाने आत्म्याचा नाश मानणे , हे अतत्व-श्रद्धान म्हणून मिथ्यात्व होय .

आत्मा त्रिकाली शुद्ध आहे . तो निरावरण आहे . कर्मबंध आत्म्याला होत नाही . म्हणून निर्जराही नाही व मोक्ष ही नाही . असे मानणे म्हणजे मिथ्यात्व होय . आत्मा कधीच सर्वज्ञ होऊ शकत नाही . असे मानणेही मिथ्यात्व होय . केवळ भक्तीने , केवळ आगमांचा स्वाध्याय केल्याने मोक्ष प्राप्त होतो , असे मानणेही मिथ्यात्व होय . मिथ्यात्वाला तत्वासंबंधीचे अज्ञान हेकारण आहे , तसेच दर्शन मोहनीय कर्माच्या निमित्ताने अतत्व श्रद्धान होते , त्याला जैन दर्शन अंधश्रद्धान म्हणते . कुदेव-देवता , मंत्र-तंत्र , गंडे-दोरे-ताईत , पाखंडी साधू इ. मुळे दुःख दूर होते , स्वर्ग मिळतो व मोक्ष मिळतो , अशी श्रद्धा , विचार , भावना , म्हणजे ही अंध-श्रद्धा होय . खरी तत्वश्रद्धा नसेल तर जीवन दुःखी , दरिद्री व हीन-दीन होते .

मिथ्यात्व नावाचे कर्म (परमाणू) जिनांनी सांगितले आहे , त्या कर्माचा व जीवाचा अनादीकाळापासून संबंध आला आहे . त्यामुळे ख-या तत्वासंबंधी प्रेम , आरथा व श्रद्धा जीवाच्या मनात निर्माण होत नाही . आत्म्याच्या सम्यक्त्व गुणाचा घात करते म्हणून ते मिथ्यात्व कर्म होय . पाण्यात कडू रस मिसळल्याने जसे ते पाणी कडू होते . तसे मिथ्यात्व कर्माने सारी श्रद्धा अंधश्रद्धा

बनते . आत्म्याच्या अंतरंगात जे अनंतदर्शन , अनंतज्ञान , अनंतसुख व अनंतवीर्य (पुरुषार्थ , सामर्थ्य) असते त्यावर मिथ्यात्वकर्मामुळे श्रद्धा नसते . आपण हीन , दीन , गरीब , श्रीमंत , उच्चनीच , चांगले-वाईट , शत्रु-मित्र आहोत अशी खोटी श्रद्धा , भावना मिथ्यात्वामुळे बळावते .

मिथ्यात्व कर्माचे स्वरूप-रचना -

अनादीकाळापासून ज्या जीवांना मिथ्यात्व असते . अशा जीवाच्या आत्मपुरुषार्थाने , गुरुं च्या उपदेशाने , अर्हताच्या साक्षात दर्शनाने किंवा निसर्गातः (आपोआप) मिथ्यात्व कर्माच्या उपशमाने , उपशम सम्यक्त्व उत्पन्न होते . त्यावेळी मिथ्यात्व कर्म हे तीन भागात विभागले जाते . त्यातील पहिला भाग मिथ्यात्व कर्म , दुसरा , सम्यक्त्व मिथ्यात्व व तिसरा , सम्यक्त्व प्रकृती . तसेच अनंतानुबंधी (अनंत काळापार्यंत बांधून ठेवण्याची शक्ती असणारे) क्रेध , माण , माया व लोभ या चार कषायांचा असा मिळून सातांचा उपशम झाल्यावरच उपशम सम्यक्त्व होते . त्या सातांना दर्शनमोह-सप्तक असे म्हणतात .

सात तत्त्वे - जीव , अजीव , आश्रव , बंध , संवर , निर्जरा व मोक्ष .

नऊ पदार्थ - जीव , अजीव , आश्रव , पुण्य , पाप , बंध , संवर , निर्जरा व मोक्ष .

भाव व द्रव्य -- भाव-जीव , द्रव्य-जीव , भाव-आश्रव , द्रव्य-आश्रव , भाव-बंध , द्रव्य-बंध , भाव-संवर , द्रव्य-संवर , भाव-निर्जरा , भाव-मोक्ष व द्रव्य-मोक्ष .

सम्यगदर्शनाच्या प्राप्तीसाठी बाह्यसाधने -

तत्त्वार्थसूत्रात तन्निसर्गात अधिगमात वा असे सांगितले आहे , की सम्यक-दर्शनाची उत्पत्ती म्हणजे प्राप्ती , निसर्गातः किंवा अधिगमामुळे होते . अधिगम म्हणजे आत्म्याचा दिव्य पुरुषार्थ होय . तसेच निमित्त म्हणून अरहंतवाणी त्यांचा उपदेश , जिनबिंबदर्शन , इ. अनेक कारणेही असतात . परंतु मूळ कारण म्हणजे वरील दर्शनमोहनीय कर्माच्या सात प्रकृतीचा उपशम होय . आत्म्याची आत्म्याच्या अनंत गुण-समुच्चयावरील दृढ श्रद्धा , त्या आत्म्याच्या दृढ पुरुषार्थावरील श्रद्धा म्हणजेच सम्यकदर्शन होय .

सम्यकदर्शनाचे सामान्य गुणाच्या दृष्टीने , सामान्य सम्यकदर्शन , व विशेष गुणाच्या दृष्टीने विशेष सम्यकदर्शन असेही दोन भेद संभवतात . हा गुण आत्म्यात सर्वत्र व्यापलेला असतो . तो आत्म्याहून वेगळा नाही . परंतु अज्ञानामुळे व मिथ्यात्व कर्मपरमाणुंच्या संयोगामुळे तो मलिन , कलंकित झालेला असतो . तो आत्म्याचा अमूर्त गुण आहे . त्यामुळे त्या गुणाचा साक्षात्कार इंद्रिय

व मन गम्य नाही . कुणाला सम्यकदर्शन झाले आहे . वा झाले नाही , हा तर्काचाही भाग नाही . तो केवळज्ञानी व्यक्तीलाच गम्य आहे . परंतु परमावधी व सर्वावधी अवधुज्ञानी व मनःपर्ययज्ञानी व्यक्तीही हे जाणू शकते , की कोण सम्यकदर्शनी आहे व कोण नाही . ही त्या गुणाची सूक्ष्मता अमूर्तता आहे . खरे तर सम्यकत्व हा ज्ञानाचा विषय नाही . तो अस्तिमात्र असा आत्म्याचा अनाकार , अविकल्प असा गुण होय . तो गुण केवळ अनुभूतीचा विषय आहे .

काही ग्रंथातून व्यवहार सम्यक दर्शन व निश्चय सम्यकदर्शन असे दोन भेद करू न सम्यकत्वाचे विवेचन केले आहे .

- १) व्यवहार सम्यक दर्शन - म्हणजे अरिहंत देवाने सांगितलेल्या सात तत्वावर नऊ पदार्थावर व सहा द्रव्यांच्या कथनावर दृढ श्रद्धा ठेवणे व त्यांचे कथन हेच मला प्रिय , शिरसावंद्य व आचरणीय होय , अशी श्रद्धा म्हणजे व्यवहार सम्यक दर्शन . दर्शनाचे जितके जीव , तितके प्रकार असतात .
- २) निश्चय सम्यक दर्शन - हे एकाच प्रकारचे असते . त्यात भेद-प्रभेद नाहीत . कारण केवळ निश्चयनयाचा आश्रय करू न

(द्रव्यार्थिकनयाच्या दृष्टीने) विशुद्धतम आत्म्याच्या अनुभवाशी एकरू प होणे , तल्लीन होणे , आत्मदर्शन होणे , म्हणजे निश्चय सम्यक दर्शन होय . परंतु त्यातही सात दर्शन मोहनीय प्रकृतीचा उपशम क्षय इ. असतोच . आप्स , आप्तवचन , व आप्तवचनांचे श्रेष्ठ प्रवचनकार साधू यावरही ज्यांची दृढ श्रद्धा असते . ते सम्यकदृष्टी होत . सम्यकदृष्टी जीव सुरु वातीला व्रते स्वीकारत नाही . स्थावर-त्रसांची हिंसा देखील घडते . परंतु अंतरंगी श्रद्धा मात्र आप्तावर , अरिहंतावर व त्यांनी सांगितलेल्या सप्तत्वावर दृढ असते . अनादिकालाचे चारित्र्यात्मक संस्कार एकदम जात नाहीत . त्यामुळे चारित्र्यवान किंवा ज्ञानगुणावरू न सम्यकत्वाची कसोटी लावता येत नाही . ज्ञान गुण व चारित्र्य गुण हे वेगळे , वेगळे आहेत . सम्यकत्व गुण वेगळा आहे . ते जरी एकत्र रहात असले तरी त्यांचे कार्यक्षेत्र वेगळे असते व एक गुण दुस-या गुणाशी केवळ सह-अस्तित्व राखून असतो .

सम्यकदर्शन हे नारकी , देव , पशु यांनाही असू शकते . पृथ्वीवरील अनेक प्रदेशात राहाणा-या व ज्यांना धर्म काय हेही माहिती नसणा-यांना देखील सम्यकदर्शन असू शकते . प्रचलित धर्म-पंथाशी त्या सम्यकत्व गुणाचा संबंध असतोच असे नाही . म्हणून जीवात्म्याच्या ठिकाणी व त्याच्याच आत्म्याचा तो एक गुण असून त्या सम्यकत्वामुळे त्या जीवाला मनातून संसार सुख-दुःखाविषयी ममता नसते . विरक्तीची एक छटा त्याच्या जीवनात पसरली असते .

सम्यकत्व वा सम्यक-दर्शन ज्याला झाले आहे , असा जीव दुर्गतीत जन्म घेत नाही . तो शरीर , आयु , बळ , ऐश्वर्य , उत्तम जाती प्राप्त करतो . त्याचे मनौधैर्य चांगले असते . तो निर्भय

असतो . महाकुल महार्था मानवतिलका भवन्ति दर्शन पूता: असे वर्णन आचार्य समंतभद्रांनी केले आहे . सम्यक्त्वाची थोरवी निःशंकित , निःकांक्षित , इ. आठ गुणांनी तो सम्यक्त्वी जीव सम्यक्त्वाची गुणवत्ता वाढवितो . तीन प्रकारच्या मूढतेने तो रहित असतो . म्हणजे हिंसेची शस्त्रे धारण करणारे , क्रेधादि विकार असणारे देव यांची पूजा , भक्ती करीत नाही . (देवमूढता) , लोभी , मायावी क्रेधी , परिग्रही , आसक्त अशा कुगुरुं ची सेवा , पूजा , वंदना , आदर-सत्कार करीत नाही .

(पाखंडी मूढता) , लोक करतात म्हणून पापकारक , हिंसात्मक , आत्मघातक अशा लोकमूढतेचे पासून तो दूर राहातो . सात प्रकारच्या व्यसनापासून तो मुक्त असतो .

सम्यक्त्वी जीवाचे चार प्रमुख गुण -

तो विकारापासून व भोगापासून निवृत्त असतो . (प्रशम) धर्म , धर्मकार्य सहधर्मी बांधव व पंचपरमेष्ठी यांच्याबद्दल मनातून अत्यंत प्रेम असणे म्हणजे संवेग . तिसरा गुण अनुकंपा . सा-या दीन दुःखी , संसाराने परितप्त अशा जीवाबद्दल त्याच्या मनात अनुकंपा , कणव असते . चौथा गुण निर्वेद होय . संसारिक भोगोपभोगोबद्दल तो उदासीन असतो . भोग भोगताना देखील अंतरंगातून आसक्तीची भावना त्याला नसते . हे चार गुण सम्यक्त्वाचे पोषक आहेत .

अशा रीतीने आठ अंगांनी सहित , तीन मूढतेने रहित , नित्य आत्मरत , असे हे सम्यक्त्व म्हणजे मोक्षाच्या वाटेने जाण्याची पहिली पायरी आहे . निरासक्त व पुण्यमय जीवन जगण्याची प्रेरणा सम्यक्त्वामुळे होते .

सम्यक्त्वाचे आणखीन आठ गुण सांगितले आहेत . ते सुगम असल्याने त्याचे वर्णन इथे करीत नाही .

आठ गुण -

१) संवेग २) निर्वेद ३) निंदा ४) गर्हा ५) उपशम ६) भक्ती ७) वात्सल्य ८) अनुकंपा .

सम्यक-दर्शनाची आठ अंगे -

१) निःशंकित २) निःकांक्षित ३) निर्विचिकित्सा ४) अमूढ दृष्टी ५) उपबृंहण ६) स्थितीकरण ७) वात्सल्य ८) प्रभावना .

भ. महावीरांच्या निर्वाणानंतर गणधर श्री गौतम , श्री लोहार्य गणधर , श्री जम्बुस्वामी

गणधर असे तीन केवळी भगवंत

झाले . त्यानंतर आचार्य विष्णू, आचार्य श्री नंदिमित्र , श्री अपराजित , श्री गोवर्शन व श्री भद्रबाहु हे पाच श्रुतकेवळी झाले . तीन केवळी भगवान ६२ वर्षात व पाच श्रुतकेवळी १०० वर्षात झाले . पुढील ११ अंगाचे ज्ञाते , पुढील ११८ वर्षात चार आचार्य एक अंगाचे ज्ञाते झाले . म्हणजे भ. महावीरांच्या निर्वाणानंतर ६८३ वर्षे संपल्यावर आचार्य श्री धरसेनांच्या प्रेरणेने , भ. महावीरांची वाणी , ग्रंथरू पात कशी प्राप्त झाली , याचा इतिहास जाणून घेणे आवश्यक आहे .

इतिहास -

एकेदिवशी आचार्य धरसेनांच्या मनात विचार आला , की त्यांच्या जवळ जे मौखिक स्वरू पात , गुरु परंपरेने ज्ञान आहे , ते कुणीतरी योग्य , प्रज्ञासंपन्न मुनीना द्यावे . त्याप्रमाणे आंध प्रदेशात असलेल्या संघप्रमुख आचार्यांना निरोप पाठवून , दोन युवा मुनीना पाठविण्याचे कळविले . तेव्हा त्या संघातून पुष्पंद व भूतबळी या दोन अत्यंत प्रज्ञावान व ज्यांची स्मरणशक्ती तीव्र आहे अशांना त्या संघ प्रमुखांनी आचार्य श्री धरसेनाकडे पाठविले . त्यावेळी आचार्य धरसेन गिरनार (सौराष्ट्र) येथे चंद्रगुफेत निवास करीत होते . तेथे पुष्पदंत व भूतबळी गेले . तेथे त्यांची सर्व प्रकारे परीक्षा करू न आचार्य धरसेन यांनी धवला , जयधवला व महाधवला यांचे ज्ञान दिले . त्यानंतर ते दोघे परतताना अंकलेश्वर (भडोच-गुजरात) येथे चातुर्मासासाठी थांबले . नंतर तेथून पुष्पदंत आचार्य हे कर्नाटकातील वनवास या गावात आले . आचार्य भूतबळी मद्रासकडील भागात निघून गेले . त्या दोघाही आचार्यांनी मिळून षटखंडागमाच्या आधारभूत सूत्रांची लिखित स्वरू पात रचना केली . सुरु वातीचा भाग हा वयाने ज्येष्ठ असलेल्या आचार्य पुष्पदंतानी व पूर्णता आचार्य श्री भूतबळी यांनी केली . ते ग्रंथ म्हणजे धवल जयधवल होत . त्या ग्रंथाची रचना पूर्ण करू न ज्येष्ठ शुक्ल पंचमीच्या दिवशी संघामध्ये त्या ग्रंथाचे श्रुतपुजन करण्यात आले .

ते सारे आगम ग्रंथ अत्यंत दुर्गम , समजण्यास कठीण होते . विषयही अपरिचित व गणिती होता . अशा परिस्थितीत अनेक आगम ग्रंथाचे ज्ञाते , अभ्यासू तत्वचिंतक , निर्ग्रंथ गुरु श्रेष्ठ श्री वीरसेन स्वामींनी त्या ग्रंथावर सुबोध टीका लिहून जिनशासनावा महत्वपूर्ण ग्रंथ सर्वासाठी लिहून

सर्व भारतीयावर फार मोठे उपकार केले आहेत , यात शंकाच नाही . खेदाची गोष्ट अशी की आचार्य वीरसेनांच्या मातापित्यांची व जन्मस्थळाची माहिती मिळत नाही . जैन निर्ग्रंथ ग्रंथकार अशी माहिती देत नाहीत . कदाचित पूर्वाश्रमीची माहिती देणे मुनिधर्मात बसत नसावे . सांसारिक गोष्टी देण्यात त्यांना रस नव्हता , हेच खरे .

या षटखंडागमाचे रचनाकार , आचार्य श्री वीरसेन स्वामी होते . एलाचार्य त्यांचे विद्यागुरु होते व दीक्षागुरु आर्यनंदी नावाचे आचार्य होते . त्यावेळी जैन संघात आगमांच्या अध्ययनाबरोबर जैन गणित , भूगोल , ज्योतिष्य , काव्य , भाषा , विज्ञान यांचाही अभ्यास होत असे . जिनवाणी मातेची सेवा करण्यात उभा जन्म घालविणारी , अभ्यासू , तत्वचिंतक पीढी संघामध्ये असे . तर्क व्याकरणाच्या निकषावर आगमांचे परिशीलन व अध्ययन चालत असे , असे दिसून येते . दीर्घायुषी पीढी असल्याने त्यांचे अध्ययन परिपक्व स्थितीत

झालेले असे . एकाहून एक श्रेष्ठ विद्वान मंडळी , त्या संघात असल्याचे दिसून येते . आचार्य वीरसेन अनेक भाषांचे ज्ञाते , तर्कव्याकरण-न्यायशास्त्रज्ञ , समाजसुधारीण व बहुश्रुत असल्याचे त्यांनी लिहिलेल्या टीकेवरू न दिसून येते . त्यांच्या विशाल ज्ञान भांडारात अनेक ग्रंथ विद्यमान होते व त्या सर्वांचा सापेक्षतेने , रसिकतेने व

प्रज्ञेने त्यांनी उपयोग करू न घेतला आहे . त्यांच्या आगमाबद्दल असे म्हटले आहे -

वीरसेनांचे शासन हे चंद्रप्रकाशाप्रमाणे शीतल आहे , शांतीप्रदान करणारे आहे , मिथ्यात्वाचा नाश करणारे आहे . जे बुद्धीच्याही व कल्पनेच्याही पलिकडचे आहे , त्याचा आपल्या बुद्धीने , अचिंत्य अशा ज्ञानचेतनेने शोध घेऊन सुसूत्रपणे मांडणी करणारे ते जणु केवळी प्रमाणेच आहेत . (साक्षादिव स केवळी) आजवरच्या सर्व लिखित ग्रंथात त्यांचा षटखंडागम हा ग्रंथ गुरु त्वाला

(मोठेपणाला) प्राप्त होऊन तो ग्रंथरत्न पदवीला प्राप्त झाला आहे . सर्व अर्थाला वेढून राहणारी त्यांची निसर्गदत्त पतिभा म्हणजे इहलोकीचा चमत्कार आहे . त्यांची भारती (वाणी-ग्रंथ) षटखंडाला जिंकणा-या चक्रवर्तीप्रमाणे आहे .

त्यांनी आपल्या त्या टीकेला धवला , जय धवला , महाधवला अशी सुंदर नावे दिली . धवल कीर्तीने ज्यांनी अर्हताच्या आगमसूत्रांना यथार्थ अर्थ या कलियुगात प्राप्त करू न दिला ते वीरसेन आचार्य सदा जयवंत असोत .

आदिपुराणाच्या उत्थानिकेळ त्यांना-त्यांच्या शिष्याने विनम्रपणे पूतात्मा , वादिवृन्दारक , लोकदर्शी , कवीद्र , वाग्मि वाचस्पती असे म्हटले आहे . ही सारी विशेषणे देखील थिटी वाटावीत अशा प्रचंड ज्ञान-वटवृक्षाप्रमाणे , श्री वीरसेन स्वामी आहेत . त्या वीर संतांनी चित्रकूटपुरवासी श्री

एलाचार्याच्या जवळ विद्याध्ययन केले होते . ते एलाचार्य सिहांत-तत्त्वज्ञ होते . आगम-परमागमांचे इताते , चिकित्सक अभ्यासू व चिंतक होते .

धवला टीका लिहिण्याची प्रेरणा -

आचार्य भूतबली व आचार्य पुष्पदंतांनी जे आगम महत प्रयासाने ग्रंथारू ढ केले होते , ते सुगम व्हावेत , सा-यांना कळावेत म्हणून आचार्य एलाचार्य यांनी त्यांना प्रेरणा दिली . ते म्हणाले , वत्स , आपले अध्ययन झाले आहे . त्या जिनवाणीचे ऋण फेडायचे तर षटखंडागमावर टीका लिहून , ती आगमे सुगम करावीत . ती शक्ती , ते सामर्थ्य आपल्यात विद्यमान आहे .

त्याप्रमाणे आचार्य वीरसेनांनी गुरुं ची आज्ञा प्रमाण मानून , षटखंडागमावर टीका लिहिण्याचे ठरविले . ते काम अत्यंत जिकीरीचे होते . कष्टप्रद होते . किती काळ लागेल याचा अंदाज नव्हता . एकट्याने ते शक्य होईल की नाही , याची खात्री नव्हती . त्यांनी संघातील श्रेष्ठतम प्रज्ञावान मुनी श्री जिनसेन यांना निवडले . त्या मुनीचे संस्कृत-प्राकृत या भाषांवर प्रभुत्व होते . श्रेष्ठ कवीना , साहित्यकारांना लागणारी प्रतिभा त्यांच्यात होती . केवळ जैनशास्त्रांचे नव्हे तर इतर भारतीय संस्कृत-प्राकृत ग्रंथाचे अध्ययनही त्यांनी केले होते . नाट्य , काव्य , महाकाव्य यांचा अभ्यास होता . दैदिप्यमान प्रज्ञेच्या जोरावर त्यांनी लहान वयातच चारही दिशांना प्रकाशित करणा-या बाल-सूर्याचे तेज प्राप्त केले होते . सरस्वतीचा वरदहस्त व आचार्य वीरसेनांचे आशीर्वाद त्यांना लाभले होते .

धवला-टीका सुरु वात करण्यापूर्वी उपलब्ध ताडपत्रीवरील ग्रंथ संपदा त्यांनी जमविली . त्या ग्रंथाची नावे जरी पाहिली तरी मन थक्क होऊन जाते . कारण आज हे ग्रंथ मिळविणे दुर्लभ आहे , तर ज्यावेळी प्रकाशनाची , छपाईची , कागद उपलब्धीची सोय नव्हती , त्यावेळी त्यांनी जैन शासनातील उत्कृष्ट ग्रंथांचा संग्रह केला व त्यांचा उपयोगही टीकेसाठी केला . एका गावाहून दुस-या गावाला जाणारे निर्ग्रंथ साधू व जवळ पिच्छी-कमंडलू शिवाय काहीही न बाळगणारे मुनी-केवळ दुर्दम्य आशेने , जिद्दीने षटखंड आगमावर टीका लिहायला उद्युक्त झाले . ज्या दिवशी त्यांनी हा निर्णय केला तो दिवस , तो क्षण जिनवाणीच्या जीवनातला भाग्यक्षण ठरला . त्यांनी त्याही काळात खालील ग्रंथाचा उपयोग केला व तसे धवल-टीकेत दिले . त्यातले काही ग्रंथ आज उपलब्ध नाहीत
१) सतकर्म प्राभृत २) कषाय प्राभृत ३) सिद्धसेनांचे सन्मति तर्क ४) अकलंक देवांचे तत्वार्थ राजवार्तिक ५) कुंदकुंदांचे प्रवचनसार , पंचास्तिकाय ६) जयसेन आचार्यांनी कुंदकुंदाच्या ग्रंथावर लिहिलेले टीका ग्रंथ ७) तिलोयपण्णती ८) वडेकर यांचे मूलाचार ९) अकलंकाचे लघीयस्त्रयी १०) मूलाराधना ११) वसुनंदीश्रावकाचार १२) प्रभाचंद्रांचे शाकटायन-न्यास १३) देवसेनांचे नयचक्र १४)

श्वेतांबरांनी स्वतःचे कल्पिलेले असे ग्रंथ आचारांग , बृहतकल्पसूत्र , दशवैकालिक , स्थानांग , अनुयोगद्वार , आवश्यक निर्युक्ती . अशा रीतीने तत्कालीन प्रमुख व मान्य अशा ग्रंथांची जमवाजमव , त्यांचे सूक्ष्म वाचन , मनन व संदर्भासाठी त्यांचा वारंवार उपयोग करणे व मूळातून आचार्य पुष्पदंतांनी व आचार्य भूतबलीनी जी सूत्रे एकत्र केली होती , मांडणी व सुंदर रचना केली होती . त्यावर भाष्य लिहिण्याचे अत्यंत अवघड कार्य श्री वीरसेनांनी पूर्ण केले . जे सूत्रग्रंथ होते , त्यांच्याही वेगवेगळ्या आवृत्या होत्या . त्यातून शुद्ध पाठ शोधणे व तो कायम करणे , हे अवघड होते . कारण सूत्रे हा भाग भ. महावीरांपासून परंपरेने चालत आलेला . ते शुद्ध करू न स्वीकारणे अत्यंत जबाबदारीचे होते . पूर्व परंपरेचे भान ठेवून व जैन आगमांची प्रामाणिकता यथार्थता टिकवून सूत्रांची निवड करणे जरू रीचे होते . प्रती-प्रतीमध्ये नकल करणा-यांचे प्रताप दिसून येत होते . सूत्रात तर काना-मात्रा -हस्व-दीर्घ यांचे फार महत्व असते . शिवाय श्वेतांबरांनी वाचना परिषद भरवून मुळात नसलेल्या अनेक सूत्रांची व श्लोकांची भर घातली होती . त्यातून महावीरांच्या पासून चालत आलेले पाठ व घुसडलेले पाठ शोधणे , म्हणजे एक दिव्य कामच होते . परंतु आचार्य वीरसेनांनी तब्बल ३० वर्षे त्या ग्रंथाच्या टीकेसाठी (धवलासाठी) वेचली . सारे आयुष्य पवित्र जिनवाणीच्या जीर्णोळ्डारासाठी खर्च केले . किती हे जिनवाणीचे प्रेम . तारु ण्य उलटून गेले . गात्रे शिथिल झाली . दृष्टी मंदावत चालली , तरी आयुष्याच्या शेवटच्या श्वासापर्यंत अखंडपणे धवलांची टीका लिहिणे चालून राहिले होते . कारण , सूत्रात देखील एकमत नव्हते . काही विरोधी मतांची नोंदही त्यांनी प्रामाणिकपणे धवला टीकेत केली आहे . व त्या विरोधी सूत्रांना मूळ परंपरेशी जोडून दिले आहे . जेथे ते शक्य झाले नाही तेथे दोन्ही मते मांडून निवाडा पुढील अभ्यासावर सोडला आहे . संशोधन , समीक्षण , निवेदन , मांडणी , रचना यांची इतकी सुंदर , अप्रतिम सांगड घातली आहे की पाण्यिचमात्र्य विद्वानही चकित झाले आहे .

अशा सुंदर ग्रंथाची रचना जवळ जवळ ७०-८० हजार श्लोकप्रमाण भरेल . कुठेही प्रमाद नाही . प्रश्नांची तड लागेपर्यंत , आचार्य स्वतःच सप्रमाण उत्तर देतात . ते करताना इतकी सूक्ष्मता आढळते की , ते अडचणीत येतात . मग या प्रश्नाचे उत्तर आता गौतम गणधरांना विचारावे , असा सल्ला देतात . प्रश्न कसे निर्माण करावेत व ते कसे सोडवावेत , हे आचार्यांकडून शिकावे . आपल्या उभ्या आयुष्यात ३० वर्षे त्यांनी केवळ धवला साठीच खर्च केले . वर्षात तीन हजार श्लोक होतील एवढे गद्य व पद्य त्यांनी रचले . भाषा तर इतकी मधाळ , रसाळ , ओघवती स्पष्ट आहे की कुणीही रसिक मानतो आचार्यांना असे म्हणेल .

रचनारथळ व काल -

आचार्यांनी एवढे मोठे कार्य कुठे केले , केळ्हा केले असेल , याबाबत ऐतिहासिक संशोधनपूर्वक डॉ. हिरालाल जैन व डॉ. ए. एन. उपाध्ये यांनी धवलाच्या प्रस्तावनेत संपूर्ण माहिती दिली आहे . वेगवेगळ्या ग्रंथाच्या प्रशस्ती , ताम्रपट , शिलालेख व प्रत्यक्षात स्वतः श्री वीरसेन आचार्यांनी ग्रंथात केलेल उल्लेख व उल्लेखांची , आधुनिक कालनिर्णय तंत्राच्या सहाय्याने तपासणी केली . त्यावरू न त्यांचे निष्कर्ष असे - आचार्य श्री वीरसेन यांनी धवला टीका (सूत्रार्थ दर्शिनी) वाटग्रामपूर येथील मंदिरात मान्यखेट येथे , (मलखेड-गुलबर्गा जवळ) राष्ट्रकुट नरेश अमोघवर्ष (पहिला) हा राज्य करीत असता , शक सवंत ७३८ ते श. सं. ७८८ त्याच्या राज्याच्या कारकीर्दीची २३ वर्षे पूर्ण झाल्यावर पूर्ण झाली , फाल्गुन मास , दशमी, शुक्लपक्ष असा दिनांकही - धवला टीकेच्या शेवटी दिला आहे . म्हणजे ८ ऑक्टोबर इ. स. ८९६ या दिवशी हा ग्रंथ पूर्ण झाला .

अशा रीतीने आचार्य श्री वीरसेनांनी महाभारत या १ लाख श्लोक असलेल्या ग्रंथावरही ताण केली आहे . कारण महाभारतातील १ लाख श्लोक हे मूळचे नाहीत . त्यात अनेक हजार श्लोक नंतर प्रविष्ट करण्यात आले आहेत . त्यांची धवला टीका अपूर्ण राहिली होती . ती त्यांचे परमश्रेष्ठ शिष्य श्री जिनसेन स्वामी यांनी पूर्ण केली.

धवला नाव का ?

या टीकेला धवला नाव का दिले . असाही प्रश्न पडतो . त्याची कारणे म्हणजे ही धवला टीका अत्यंत पवित्र , निर्मल , व शुक्लेंदु प्रमाणे आहे . दुसरे त्यावेळी जो अमोघवर्ष राजा राज्य करीत होता त्याचे एकेबिरुद (उपाधी) अतिशय-धवल अशी सापडते . हा राजा अत्यंत धर्मनिष्ठ होता . आपल्या वृद्धत्व काळात त्याने राज्यत्याग करू न जिनदीक्षा घेऊन समाधिकरण-पूरक देह त्याग केला होता म्हणून त्या राजाचा ऋणनिर्देशाही होतो . मराठीत ढवळे नावाचे काव्य सापडते . ढवळणे असे एक क्रियापदही दिसते . लोणी काढताना ढवळून काढावे लागते . तसेच आचार्यांनी सूत्रांना ढवळून काढून धवलारू पी नवनीत सादर केले असा अभिप्राय दिसतो .

ह्या टीका-ग्रंथापूर्वी देखील आचार्य कुंदकुंद यांनी पहिल्या तीन खंडावर परिकर्म (कर्म-प्राकृत) नावाची , बारा हजार श्लोक-प्रमाणटीका लिहिल्याचा उल्लेख , इंद्रनंदीच्या श्रुतावतार या ग्रंथात आढळतो . परंतु तो ग्रंथ सापडला नाही . तरी धवला टीकेत परिकर्म टीकेचा वारंवार आदराने संदर्भ घेतला गेला आहे . ती टीका प्राकृत-संस्कृत व कन्नड मिश्रित होती . आचार्य शामकुंद (शामकुंड) यांनी व आचार्य श्री तुम्बुलूर यांनी अनुक्रमे पद्धति व पंचिका अशा टीका लिहिल्याचे उल्लेखही सापडतात . परंतु आचार्य वीरसेनांच्या इतकी परिपूर्ण , निर्दोष व

सर्वार्थवाही टीका दुसरी उपलब्ध नाही . त्यानंतर आचार्य श्री समंतभद्रस्वामी यांनी पाच खंडावर ४८ हजार श्लोक-प्रमाण टीका लिहिल्याचेही दिसून येते . ती उत्तम संस्कृत भाषेत होती . त्यांचाही संदर्भ वीरसेन स्वामीनी आपल्या धवला टीकेत घेतला आहे . पण आज कोणताही ग्रंथ (धवला शिवाय) सापडत नाही .

अशा रीतीने आचार्य वीरसेन स्वामीनी जी धवला टीका लिहिली , त्याला भारतीय साहित्यात तोड नाही . इतक्या विपुल प्रमाणात व अद्वितीय स्वरू पात अन्य कोणताही ग्रंथ उपलब्ध नाही . आचार्यांचे हे धवला ग्रंथ मूळबिंद्री (दक्षिण कॅन्नरा) येथील भट्टारकांच्या ग्रंथभांडारात हजार-बाराशे वर्ष बंदिस्त होते . केवळ दर्शनासाठी शेकडो रु पयांची दक्षिणा द्यावी लागत असे . परंतु श्री. शेठ माणिकचंद पानाचंद मुंबई , शेठ श्री. हिराचंद नेमचंद , सोलापूर , शेठ श्री लाला जंबुप्रसादजी , सहरानपुर (यु. पी.) यांच्या प्रयत्नाने व श्री गजपती उपाध्याय व त्यांच्या पत्नी लक्ष्मीबाई यांनी प्रतिलीपी करताना चोरु न दुसरीही प्रत स्वतःसाठी करु न घेतल्याने , धवला ग्रंथाला प्रकाश मिळाला . शेठ लक्ष्मीचंद सिताबराय , भेलसा यांनी त्या धवलाच्या प्रकाशनासाठी द्रव्य उपलब्ध करु न दिल्यामुळे , ह्या ग्रंथाचा पहिला भाग इ. स. १९३५ ला प्रकाशित झाला . अनेक शहरातून त्या ग्रंथाची मिरवणूक काढून आदराने त्याची मंदिरात स्थापना करण्यात आली .

आचार्य वीरसेनांच्या त्या प्रयत्नांचे खरे समर्थक व्हायला इतकी वर्षे लागली . आज तो धवला ग्रंथ दर्शनासाठी व अभ्यासासाठी प्राप्त झाला आहे . आचार्य श्री वीरसेनाचे महत्कार्य पाहिले , म्हणजे त्यांच्या बुद्धिमत्तेची सापेक्षतेची व जिनवाणि वरील उत्कट प्रीतीची साक्ष पटते .